

# „Organsláttur lífsins“ og blístur almættisins Organistinn og séra Jón Þrímur í taóísku ljósi

## Inngangur

Ískáldskap Halldórs Laxness gætir strauma og stefna úr ýmsum áttum, bæði pólitískum og trúarlegum.<sup>1</sup> Eitt rit hefur Halldór þó að eigin sögn vitnað oftar í en nokkra aðra bók á höfundarferli sínum, en það er hið fornkínverska kver taóismans 道德经 (*Daodejing*).<sup>2</sup> Á íslensku er ritið einna best þekkt sem *Bókin um veginn* en titillinn hefur þó einnig verið þýddur sem *Ferlið og dygðin* í nýlegri útgáfu Hins íslenska bókmenntafélags.<sup>3</sup> Í formála að annarri útgáfu *Bókarinnar um veginn* í þýðingu Jakobs J. Smára og Yngva Jóhannessonar segir Halldór hana eiga „fleira sammerkt við lífið sjálft en flestar bækur, því hún er svo stutt að hún verður aldrei lesin til fulls og svo auðskilin að maður er aldrei búinn að skilja hana“.<sup>4</sup> Halldór eignaðist *Bókina um veginn* í danskri þýðingu sautján ára gamall og lýsir henni í formálanum sem „gömlum vini“ sem einlægt hefði verið hjá sér í

1 Greinin er unnin upp úr samnefndri ritgerð höfundar til BA-prófs í íslensku frá Háskóla Íslands. Leiðbeinandi var Dagný Kristjánsdóttir.

2 Halldór Laxness, formálsorð að *Bókinni um veginn*, 5.

3 Í greininni verður stuðst við tvær þýðingar á ritinu, annars vegar þýðingu Jakobs J. Smára og Yngva Jóhannessonar (*Bókin um veginn*, 4. útgáfa, 2016) og hins vegar þýðingu Ragnars Baldurssonar (*Ferlið og dygðin*, 2. útgáfa, 2015).

4 Halldór Laxness, formálsorð að *Bókinni um veginn*, 5.

andanum.<sup>5</sup> Að mati Halldórs er höfundur *Bókarinnar um veginn*, Lao-tse (eða Laozi), þó bæði viturri og menntaðri en hann sjálfur: „Þó hélt mart áfram að vera mér óskiljanlegt í þessum texta, og er enn; en það er gott að eiga vin sem er bæði viturri og mentaðri en maður sjálfur, og ég held fáir komist nokkru sinni leingra í skilnínghi þessarar bókar en svo að skynja að hún, eða réttara sagt höfundur hennar, er slíkur vinur.“<sup>6</sup>

Þegar rýnt er í höfundarverk Halldórs Laxness sjást víða ummerki um áhrif taóismans, til að mynda í hinu fjölbreytta persónugalleríi skáldsagnanna. Meðal persóna sem má segja að mótist að töluverðu leyti af taóismanum eru organistinn í *Atómstöðinni* (1948) og séra Jón Prímus í *Kristnihaldi undir Jökli* (1968), en þrátt fyrir að skipa ólíkan sess innan samfélagsins eiga þeir margt sameiginlegt í lífsviðhorfi sínu og viðmóti. Þær hugmyndir organistans og séra Jóns Prímusar sem eiga hljómgrunn í taóismanum snúa ekki síst að náttúrunni og hinu eilífa ferli veraldarinnar sem allar verur umbreytast innan. Þá skín úr tali þeirra beggja tær auðmýkt gagnvart sköpunarverkinu og þeim takmörkunum sem manneskjunni eru settar. Áhrif frá taóismanum má einnig greina í stjórnleysishugmyndum organistans og boðskap séra Jóns Prímusar um frið, en báðir finna þeir hugsjónum sínum farveg í hinu dygðuga aðgerðaleyssi spekingins. Í *Kristnihaldi undir Jökli* kynnist skýrslugerðarmaðurinn Umbi hugmyndum séra Jóns Prímusar um að almættinu megi finna „sæti hvar sem er; í hverju sem er“,<sup>7</sup> en í *Atómstöðinni* nemur sveitastúlkan Ugla þá háleitu hugmyndafræði organistans sem hann sjálfur kallar „organslætt lífsins“.<sup>8</sup>

Þessi grein skiptist í tvo aðalkafla, í þeim fyrri er sjónum beint að organistanum og í þeim seinni fær séra Jón Prímus sviðsljósið. Hugmyndafræði taóismans er fléttað inn í umfjöllunina og hún sett í samhengi við persónurnar tvær. Í greininni er notast við hugtakið „taóismi“, eins og Halldór Laxness gerði sjálfur, þótt „daoismi“ sé nú frekar notað.

5 Sama heimild, 7.

6 Sama heimild, 7–8.

7 Halldór Laxness, *Kristnihald undir Jökli*, 112.

8 Halldór Laxness, *Atómstöðin*, 19.

# 1. Organistinn

## 1.1 Dygð án dygða

*Atómstöðin* hefur gjarnan verið túlkuð sem beitt ádeila Halldórs Laxness á samtímaatburði þar sem herstöðvarmálið og umdeildur beinauppgröftur þjóðskáldsins leika stór hlutverk. Þrátt fyrir það má greina ýmsa tímalaus þræði í verkinu, en segja má að einn dýpsti strengur *Atómstöðvarinnar* liggi í persónu organistans. Í *Verðandi*-bók sinni um Halldór Laxness telur Peter Hallberg að því fari fjarri að „tilgangur sögunnar sé einskorðaður við hermála- og stjórn mála-sviðið“ og í heild beri „ófað að skilja Atómstöðina sem tákni nokkurs konar upplausnar eða sundrunar á rótgrónum hugmyndum varðandi lífsviðhorf og mat verðmæta“.<sup>9</sup> Þetta viðhorf sundrunar og róttækni tengir Hallberg beint við organistann, sem hann segir í verkinu vera lagðar í munn „[ý]msar óvæntar og öfgakenndar röksemdir um myndlist, siðfræði og önnur efni“.<sup>10</sup>

Allt frá því að organistinn stígur fæti inn á svið *Atómstöðvarinnar* er persóna hans óræð; lesendur fá aldrei að vita raunverulegt nafn hans og í lýsingu Uglu á fyrstu kynnum þeirra segir hún organistann vera grannvaxinn mann á „næstumþví aungvum aldri“.<sup>11</sup> Þrátt fyrir dulúðina er viðmót organistans frá upphafi vinalegt og hlýtt. Framkoma hans má segja að einkennist af stóískri ró og hvergi í verkinu birtist hann lesendum annars staðar en heima hjá sér, í „húsinu bakvið húsin“ (A: 18). Í fyrrnefndri *Verðandi*-bók gerir Peter Hallberg umburðarlyndi organistans að umfjöllunarefni sínu, en hann segir hann gæddan „eins konar altækum skilningi á öllu, sem mannlegt er, og brosléitu, nærri því yfirmannlegu hlutleysi gagnvart breytni manna“.<sup>12</sup> Þó væri ef til vill betra að nota orðið „jafnaðargeð“ í stað „hlutleysis“, en organistinn hefur sterkar skoðanir á málefnum líðandi stundar þrátt fyrir friðsælt viðmót sitt.

Í grein sinni „Nietzsche í Grjótaþorpínu: Siðferði manns og

<sup>9</sup> Hallberg, *Verðandi-bókin um Halldór Laxness*, 70.

<sup>10</sup> Sama heimild, 70.

<sup>11</sup> Halldór Laxness, *Atómstöðin*, 18. Hér eftir verður vísað til verksins með bókstafnum A og blaðsíðutali innan sviga.

<sup>12</sup> Hallberg, *Verðandi-bókin um Halldór Laxness*, 74.

heims í Atómstöðinni“ fjallar Ármann Jakobsson um organistann sem mann orða fremur en aðgerða. Þá fjallar Ármann um nafnleysi organistans og þann „passífa“ kyrrsetulifnað sem einkennir hann, en í skjóli aðgerðaleysisins telur Ármann organistann leyna talsvert á sér og segir hann vera „undirróðursmann“ sem „öllu snýr á haus“.<sup>13</sup> Orðræða organistans í *Atómstöðinni* gengur yfirleitt þvert á ríkjandi samfélagsleg gildi, bæði innan verksins sjálfs og íslensks samfélags þegar bókin var gefin út árið 1948. Organistinn metur til að mynda allt eftir andlegu gildi frekar en veraldlegu, en ágætt dæmi um það er viðhorf hans til peninga. Það kemur glöggt fram í yfirveguðum viðbrögðum hans við þeim gjörningi guðanna að rífa í sundur seðlabúnt og kveikja síðan í þeim: „Organistinn hló fyrst dálítið elskulega, en tók síðan sóp og fægiskúffu og hreinsaði gólfið, hvolfdi úr fægiskúffunni í eldinn, þakkaði fyrir saunginn og bauð meira kaffi.“ (A: 29). Til viðbótar má nefna afstöðu organistans til laga og réttar, en þrátt fyrir að að lifa sjálfur samkvæmt reglum samfélagsins er hann gagnrýninn á löggjöf og vald: „Refsilöggjöf er sett til að vernda glæpamenn en lúskra hinum sem eru of einfaldir til að skilja þjóðfélagið.“ (A: 217). Hvað æðstu ráðamenn þjóðarinnar varðar þykir organistanum ekki heldur mikið til þeirra koma: „Smáglæpamenn fá aldrei orðu, sagði organistinn. Slíkt fá aðeins trosberar þeirra stóru. Til að geta orðið stjórnmalaskörungur þarf maður að hafa miljónung. [...] Smáþjófur verður ekki ráðherra [...] Farðu til Svíþjóðar fyrir miljónungana og bjóddu landhelgina, til Ameríku og seldu landið, þá verðurðu ráðherra, þá færðu orðu.“ (A: 87).

Í umfjöllun sinni um organistann og *Atómstöðina* í *Íslenskri bókmenntasögu IV* segir Dagný Kristjánsdóttir söguna lýsa áhrifum stríðsins á íslenskt samfélag, en útkoman sé „upphafið að nýjum tímum undir formerkjum gildishruns, geggjunar, siðrofa og umróts“.<sup>14</sup> Á bak við jafnvægi og hugarró organistans kraumar róttæk höfnun á borgaralegu siðferði enda þótt hann aðhafist ekkert ólöglegt sjálfur. Þannig má segja að organistinn sé þversagnakennd persóna; hann hefur sterkar skoðanir á málefnum líðandi stundar en lifir að mati Dagnýjar í eigin heimi, „utan og ofan við ástríður og óstöðugleika samtímans“.<sup>15</sup>

13 Ármann Jakobsson, „Nietzsche í Grjótaþorpinu: Siðferði manns og heims í Atómstöðinni“, 128.

14 Dagný Kristjánsdóttir, „Herstöðin Ísland“, 466.

15 Sama heimild, 461.

Organistinn hefur oftár en ekki verið tengdur við hugmyndafræði taóismans. Peter Hallberg segir til að mynda í grein sinni um áhrif *Bókarinnar um veginn* á Halldór Laxness að organistinn lifi „að mörgu leyti í anda taóismans“<sup>16</sup> og í grein sinni „Í heimi sagnamanns: Athugasemdir á afmælisári“ spyr Ólafur Jónsson hvort organistinn hafi ekki einmitt verið „fyrsta heila mannlýsing Halldórs sem alfaríð mótast af margumræddum „taóisma“ hans?“<sup>17</sup> Þá er í *Atómstöðinni* sjálfri minnst á *Bókina um veginn*, en umræða um hana kemur upp í samtali Uglu og annars orgelnemanda um lífsspeki organistans: „Þér er óhætt að drýgja alla glæpi heimsins. Á glæp lítur hann einsog ósmekklegra skráttlu, þó reyndar finnist honum hugsjón borgarans, hversdagsleg meðalhegðun, ennþá hlægilegri; og hetjuskap, hvortheldur til góðs eða ills þekkir hann ekki fremur en Bókin um Veginn.“ (A: 60).

Þannig eru tengsl organistans við taóisma ekki úr lausu lofti gripin, en færa má rök fyrir því að þær byltingarkenndu hugmyndir organistans um samfélagið sem hér hafa verið tekin dæmi um eigi töluverðan hljómgrunn í hugmyndafræði og sögu taóismans. Í grein sinni „Jafngildir heimar: Um náttúrusýn í daoisma“ gerir Geir Sigurðsson grein fyrir því hvernig taóismi, „einkum í alþýðlegri útfærslum sínum“, hafi oftár en ekki verið „byltingarhvati sem kynti undir uppreisnir bænda og alþýðu í sögu kínversku keisaraveldanna“.<sup>18</sup> Þá hafi keisarastjórnnum jafnan staðið „nokkur uggur af honum vegna óvæginna samfélagsgagnrýni og tilhneiginga til óútreiknanlegrar stjórnleysishyggu“.<sup>19</sup>

„Mig dreymir“ er svar organistans við spurningu Uglu í fyrsta spilátímanum þegar hún spyrst fyrir um hvaða atvinnu hann hafi á daginn (A: 23). Enda þótt organistinn hafi róttækar hugmyndir um samfélagið aðhefst hann ekkert innan þess heldur dvelur í eigin heimi, í „húsinu bakvið húsin“, fjarri valdabrölti spilltra stjórnmalámannanna borgarinnar. Líkt og stjórnleysishugmyndir organistans má tengja aðgerðaleysi hans beint við taóisma og *Bókina um veginn*, en í formála að eigin þýðingu á ritinu fjallar Ragnar Baldursson um hið dygðuga aðgerðaleysi taóismans:

16 Hallberg, „Litla bókin um sálinu og Halldór Laxness“, 123.

17 Ólafur Jónsson, „Í heimi sagnamanns: Athugasemdir á afmælisári“, 80.

18 Geir Sigurðsson, „Jafngildir heimar: Um náttúrusýn í daoisma“, 118.

19 Sama heimild, 118.

Hugmyndin um dygð án dygða er nátengd hugmynd daoista um aðgerðaleysi [...]. „De“ felur í sér hlutbundna birtingarmynd hins óhlutbundna „dao“ í gegnum athafnir, eða réttara sagt „með aðgerðalausri hegðun“, dygðum þrýddra stjórnenda. Styrkur slíkra afburðamanna felst í því að athafnir þeirra og stjórnarstefna er í samræmi við „ferlið“, þ.e. stjórnsýsla þeirra samræmist náttúrulegri og óþvingaðri framvindu hlutveruleikans.<sup>20</sup>

Í umfjöllun sinni um aðgerðaleysið vísar Ragnar í þrítugustu og áttundu grein *Bókarinnar um veginn*, sem í þýðingu Ragnars ber titilinn *Ferlið og dygðin*:

Þeir dygðugustu framkvæma ekkert  
og ekkert þarfnast aðgerða.<sup>21</sup>

Samkvæmt túlkun Ragnars eru þeir sem hafa náð valdi á dygðinni kallaðir „spekingar“, en orðið er í þeirri merkingu heiti yfir „djúpvitrán og dygðugan einstakling sem hefur öðlast skilning á ferlinu og hagar gjörðum sínum í samræmi við það“.<sup>22</sup> Hið dygðuga aðgerðaleysi spekingsins segir Ragnar í raun vera „stórpólitískt“: „Lýsing *Laozi* á stjórnarháttum öðlinga sýnir greinilega að ekki er aðeins um að ræða heimspekirit heldur má ráða sterkan pólitískan boðskap úr torræðum yfirlýsingum þess. Þetta kemur einna best fram í daoísku kenningunni um [...] aðgerðaleysi sem grunneiginleika *ferilsins* og lykilinn að heilbrigðum lifnaðarháttum, langlífí og góðri stjórnsýslu.“<sup>23</sup> Þannig má segja að aðgerðaleysi organistans sé þegar upp er staðið pólitísk aðgerð í anda hinna taóísku spekinga; bylting án baráttu og boðskapur án predikana. Í umfjöllun sinni segir Ragnar taóíska spekinga gjarnan hafa verið einsetumenn, en líkt og organistinn voru þeir „meinlætamenn“ sem drógu sig út úr „skarkala heimsins“.<sup>24</sup>

20 Ragnar Baldursson, inngangur, *Ferlið og dygðin*, 18.

21 Laozi, *Ferlið og dygðin*, 113.

22 Ragnar Baldursson, inngangur, *Ferlið og dygðin*, 19.

23 Sama heimild, 20–21.

24 Sama heimild, 19.

## 1.2 „Blómin ófeigu“

Í fyrsta orgeltíma Uglu er innanstokksmunum hússins „bakvið húsin“ lýst á þennan hátt: „Húsgögn voru ekki önnur en fjöldi grænna jurta, og báru sumar blóm, og þrifættur sóffaræfill með rifnu ádragi; og orgelkríli í horni.“ (A: 19). Síðar í verkinu segir Uгла að organistinn gefi sér blóm í hvert skipti sem hún komi til hans: „Já hann er sá maður sem mig lángrar mest að skilja, sagði ég. Ég hef ekki verið hjá honum nema fáeina hálf tíma en í hvert skifti gefur hann mér blóm.“ (A: 60). Þegar Uгла kemur heim til organistans í síðasta skipti undir lok *Atómstöðvarinnar* hefst kaflinn á þessum orðum:

Auðvitað lá vel á þessum lúkkumanni. Hann var að vinna við blóm sín, með brett uppáð olnboga og moldugur um hendur, planta rósum, grísjá, sníða af visin blöð, uppræta illgresi, gánga frá jarðveginum undir vetur. Ýmsar jurtir stóðu enn með góðu blómi, þarámeðal nokkrar rósanna. En þegar um var svipast sást að húsið var auðara en nokkru sinni [. . .]. (A: 209)

Þegar leiðir skilja tilkynnir organistinn Uglu að hann hafi selt húsið og sé á förum. Andvirði eignarinnar gefur hann Uglu, með einu skilyrði þó: „að þú segir aldrei neinum hvaðan þú hafir haft þetta fé, hvorki að mér lífs né liðnum“ (A: 219). Þá sníður hann „fallegustu blómin af stilkunum hjá sér“ (A: 219–220) og færir Uglu að skilnaði:

Hvert ferðu, sagði ég.

Sömu leið og blómin, sagði hann.

Og blómin, sagði ég. Hver hugsar um þau?

Blóm eru ódauðleg, sagði hann og hló. Þú klippir þau í haust og þau vaxa aftur í vor, – einhversstaðar.

(A: 220)

Síðasti kafla *Atómstöðvarinnar* ber yfirskriftina „Blómin ófeigu“ og í síðustu setningu verksins er mikilvægi þeirra undirstrikað: „Hvers virði hefði mér þótt að lifa ef ekki hefðu verið þessi blóm?“ (A: 223). Blóm organistans má segja að birtist sem tákngervingar hugmyndafræði hans um lífið sjálf; hann sér tilveruna í stærra samhengi en

aðrar persónur *Atómstöðvarinnar* og lítur ekki á líf og dauða sem andstæður heldur tvær hliðar sama ferlis.

Í fyrrnefndri grein Ármanns Jakobssonar er organistinn sagður fulltrúi blómanna í sögulok, þeirra blóma „sem koma aftur og munu jafnvel vaxa á rústum borga sem hafa hrunið í atómstríði“.<sup>25</sup> Þá segir Ármann organistann sjálfan einna líkastan „náttúruafli“: „Náttúran hefur ekki kraft til að streitast á móti mannfélaginu, hvort sem það er glæpafélag eða ekki. [...] En samt er náttúran sterkari en mannfélagið og kemur aftur þegar mannfélagið hefur eytt sjálfu sér. Mýkt organistans er styrkur hans, eins og mýkt náttúrunnar.“<sup>26</sup>

Víða í *Atómstöðinni* koma fram hugmyndir organistans um yfirburði náttúrunnar yfir mannfólkið, til dæmis í samtali hans við nemanda sinn þegar þeir ræða pólitíska óvissu um framtíð heimsins:

Og þú sem ert menníngarmaður, getur þú horft með jafnaðargeði uppá þá slétta allar þær heimsborgir þar sem menníngin á heima, spurði ófeimna lögreglan.

Ég hef altaf heyrt borgir væru því meira verðar sem þar væru fleiri rústir, sagði organistinn og hló áhyggjulaus yfir vatninu sem var byrjað að sjóða á katlinum. Lifi Pompei!

Já og vilt kanski láta vaxa arfa á hrúgunni þar sem Lundúnir hrundu, og slý í pyttinum þar sem París sökk, sagði ófeimna lögreglan.

Því ekki rósartré, sagði organistinn; og álft á vatni.

(A: 212–213)

Peter Hallberg túlkar „blómin ófeigu“ sem birtingarmynd þess viðhorfs organistans um að náttúran muni alltaf bera sigur úr býtum: „Blómin, þessi ódauðlegu blóm, sem norðanstúlkan ber sér við barm, eru tákn þess, hversu öll svikráð við mannkynið eru dæmd til að misheppnast, ímynd þess lífs, sem eigi verður tortímt.“<sup>27</sup>

Í fyrrnefndri grein Geirs Sigurðssonar um náttúrusýn í taóisma er fjallað um hugmyndir kínverskra taóista um náttúruna og „æskilegan lífsmáta manneskjunnar í samspili sínu við hana og innan

25 Ármann Jakobsson, „Nietzsche í Grjótaþorpinu: Siðferði manns og heims í Atómstöðinni“, 139.

26 Sama heimild, 139.

27 Hallberg, *Verðandi-bókin um Halldór Laxness*, 75.



hennar“.<sup>28</sup> Geir segir náttúru- og umhverfissýn taóismans vera „samþæt[ta] gervallri heimspeki hans“ og að náttúruhugtak taóista sé „mun víðara en vestrænir hugsuðir hafa almennt tileinkað sér“.<sup>29</sup> *Bókin um veginn* heitir á kínversku 道德经, eða *Daodejing*, þar sem táknið 道 stendur fyrir „dao“. Dao, eða „taó“, merkti upphaflega „að vera á ferðinni“ en tók síðar að vísa til „hins síbreytilega veraldarferlis eins og það mótaðist innan kínverskrar heimsfræði“.<sup>30</sup> Þannig segir Geir að heimspekileg útfærsla á titli bókarinnar gæti hljómað á þennan veg: *Bókin (jing) um veraldarferlið (dao) og kraftbirtingar (de) þess*.<sup>31</sup> Í nútímakínversku merkir „dao“ hins vegar „leið“ eða „vegur“<sup>32</sup> og erlendar þýðingar á ritinu hafa gjarnan litast af því, samanber þýðingu Jakobs J. Smára og Yngva Jóhannessonar á titlinum sem *Bókin um veginn*.

Þegar organistinn segist á síðasta fundi þeirra Uglu ætla sömu leið og blómin má lesa í orð hans afstöðu til náttúrunnar sem svipar til hugmynda taóismans um „veraldarferlið“ (道/dao/taó). Hið sama gildir um ummæli hans um það líf sem muni spretta upp af rústum stórborga. Organistinn lítur ekki á mannfólkið sem æðra öðrum lífverum og í hans augum eru hann og blómin hluti af sama ferli náttúrunnar. Í grein sinni segir Geir að samkvæmt hugmyndaheimi taóismans njóti manneskjan „engrar sérstöðu í náttúruveröldinni“, en „[e]ins og öll önnur fyrirbæri hættir hún að vera til í núverandi formi og hverfist þá inn í hina miklu og gegndarlausu umbreytingu sem veraldarferlið er“.<sup>33</sup> Þá er afstaða organistans til eigin dauðleika, ef lesendur kjósa að túlka sögulok á þann veg, í samræmi við sýn taóista á veraldarferlið sem eina heild eins og Geir lýsir: „Endanleg örlög hlutanna verða ekki umflúin. Dauðinn er einfaldlega óhjákvæmilegur liður í endalausum alstreymi umbreytinganna.“<sup>34</sup> Organistinn og rósir hans lúta þannig sömu lögmálum, þau eru „ódauðleg“ í þeim skilningi að þau „vaxa aftur í vor, – einhverstaðar“ (A: 220).

28 Geir Sigurðsson, „Jafngildir heimar: Um náttúrusýn í daoisma“, 118.

29 Sama heimild, 119.

30 Sama heimild, 119.

31 Sama heimild, 119.

32 Sama heimild, 119.

33 Sama heimild, 122.

34 Sama heimild, 122–123.

## 2. Séra Jón Prímus

### 2.1 Almættið birtist í snjótittlingi

Þótt séra Jóns Prímusar sé getið á fyrstu blaðsíðum *Kristnibalds undir Jökli* kemur hann ekki fram á sjónarsviðið fyrr en í tólfta kafla bókarinnar. Þá er hann staddur í „viðgerðastofu prímusa“ þar sem einnig eru járnaðir hestar, en viðurnefnið „Prímus“ dregur séra Jón einmitt af starfi sínu í kirkjusókninni sem sérlegur viðgerðamaður prímusa og annarra hluta. Við fyrstu kynni séra Jóns Prímusar og Umba, skýrslugerðarmanns og umbodsmanns biskups, er séra Jón önnum kafinn við að járna hross og biður Umba að vera svo vænan að klóra hestinum svolítið bak við eyrað. Þegar presturinn lítur loks upp frá verkinu mæta Umba blá og tær augu sem skína undan sötugu yfirborði: „Séra Jón Prímus er búinn að járna. Hann réttir úr sér, nýr saman lófum í hreinlætisskyni, geingur til mín og heilsar; hávaxinn maður grannur, sinaber, grómttekinn af járnsvarfi ryði smiðjusóti og smurníngsolíu. Útúr öllum þessum skít horfa fjörleg augu, blá einsog uppsprettuvatn undan sólu.“<sup>35</sup> Þessi mynd sem dregin er upp af séra Jóni Prímusi minnir óneitanlega á lýsingu Uglu á organistanum, en auk þess að vera báðir grannvaxnir er mikið lagt upp úr lýsingu á hreinum og góðlegum augnsvip þeirra beggja.

Auk útlitslýsingarinnar á séra Jón Prímus ýmislegt sameiginlegt með organistanum, en sem dæmi má nefna áhugaleysi hans á því sem samfélagið telur fjárhagsleg verðmæti. Hann hefur til að mynda ekki sótt embættislaun sín til kirkjuyfirvalda í hátt í tuttugu ár eins og kemur fram í upphafi *Kristnibaldsins* þegar biskup greinir frá furðulegu hátterni prestsins undir Jökli: „Það sem ég spyr um af því ég á að heita undirkontóristi í kirkjumálaráðuneytinu er í fyrstalagi hversvegna gerir maðurinn ekki við kirkjuna? Og af hverju messar hann ekki? Af hverju skírir hann ekki börnin? Af hverju jarðar hann ekki fólkið? Af hverju hefur hann ekki sótt prestslaunin sín í tíu tuttugu ár? Er hann kanski sem þessu svarar trúaðri en við hinir?“ (KuJ: 12).

35 Halldór Laxness, *Kristnibald undir Jökli*, 76. Hér eftir verður vísað til verksins með skammstöfuninni *KuJ* og blaðsíðutali innan sviga.

Áhyggjur kirkjuyfirvalda snúa meðal annars að því að séra Jón Prímus hefur ekki sinnt embættisstörfum sínum í sókninni og því gerir biskup út skýrslugerðarmanninn Umba. Þegar Umbi gerir „úttekt á staðarkirkju undir Jökli“ kemur á daginn að kirkjan er í „krambúleruðu ástandi“ en „[þ]rjár fjalir mynda slagbrand um kirkjudyr þverar og hafa endar þeirra verið negldir nokkuð rammlega í dyrustafi“ (KuJ: 88-89). Þegar séra Jón er krafinn svara um ástand guðshússins gefur hann engar haldbærar skýringar en segir jökullinn standa opinn:

Umbi: Vel á minnst séra Jón. Negld aftur! Kirkjan! Það eru heldur leiðinlegar fréttir. Hver negldi þessa kirkju aftur? Hvað er hægt að gera?

Séra Jón: Jökullinn stendur opinn.

Umbi: Einhver sagði það hefði ekki verið messað á jólunum. Er það satt?

Séra Jón: Það sem er orðum efra þegir einnegin á jólum góði minn. En jökullinn er þarna sumsé. (KuJ: 81)

Í þessu tilsvári séra Jóns Prímusar birtist tvenns konar afstaða. Í fyrsta lagi tekur hann jökullinn fram yfir kirkjuna og í öðru lagi kemur fram síendurtekin skoðun hans á því að orð séu ekki nógu máttug til að lýsa sköpunarverkinu.

Í grein sinni um *Kristnihald undir Jökli* álitur Peter Hallberg séra Jón Prímus líta á mannlegt tal sem „eins konar blekkingu“.<sup>36</sup> Í kaflanum „Heimspeki undir Jökli“ kemur þessi hugmynd skýrt fram í svari séra Jóns Prímusar við spurningum Umba um lífsskoðun hans: „Það er leiðinlegt að við skulum ekki blístra hvor á annan einsog fuglarnir. Orð eru villandi. Ég er einlægt að bera mig að gleyma orðum. Þessvegna skoða ég akursins liljugrös en þó einkum og sérílagi jökulinn. Ef horft er á jökullinn nógu leingi hætta orð að merkja nokkra guðs grein.“ (KuJ: 106).

Í greininni „Tilraun til draumráðningar“ tengja Beth Juncker og Bent Sønnergård þessa skoðun við trú séra Jóns Prímusar á sköpunarverkið: „Jón Prímus tekur það sem hann ýmist kallar sköpun heimsins eða sköpunarverkið fram yfir orð. [...] Gangur lífsins er sköpunarverk þar sem sumt ferst en samtímis fæðist annað nýtt.“<sup>37</sup> Þá telur Ástráður

36 Hallberg, „Kristnihald undir Jökli“, 95.

37 Juncker og Sønnergård, „Tilraun til draumráðningar: Um Kristnihald undir Jökli“, 146.

Eysteinnsson að Jón Prímus sé „frekar hluti af náttúrunni en samfélaginu undir Jökli“, enda hefur hann að mati Ástráðs „að ýmsu leyti sagt sig úr lögum við samfélagslega starfshætti“.<sup>38</sup> Ólíkt organistanum, sem einnig hefur sagt sig úr lögum við samfélagið, gegnir séra Jón Prímus mikilvægum skyldum í sókninni undir Jökli, en þótt hann vanræki kristileg embættisstörf sín starfar hann myrkranna á milli við að gera við hluti sóknarbornanna og járna hesta þeirra.

Séra Jón Prímus lítur á engan hátt á manneskjuna sem æðri öðrum lífverum, en hugmyndir hans um náttúruna endurspeglast í viðhorfi hans til guðdómsins sem að sögn prestsins má finna „sæti hvar sem er; í hverju sem er“. (KuJ: 112). Þetta birtist meðal annars í hinni gegnumgangandi hugmynd séra Jóns Prímusar um að almættið megi finna í snjótittlingi:

Séra Jón, orðrétt: [...] Oft finst mér almættið vera einsog snjótítlungur sem öll veður hafa snúist í gegn. Svona fugl er á þýngd við frímerki. Samt fýkur hann ekki þó hann standi útá berángri í fárviðri [...] Jafnvel í verstu hrinunum bifast fuglinn ekki. Hann er staddur í logni. Það hreyfist ekki einusinni á honum fjöður.

Umbi: Hvernig vitið þér að fuglinn sé almættið en ekki vindurinn?

Séra Jón: Af því frostbylur er sterkasta afl á Íslandi en snjótítlungur ve-salastur af öllum hugdettum guðs. (KuJ: 112–113)

Að miklu leyti er viðhorf séra Jóns Prímusar til náttúrunnar líkt hugmyndum organistans um rósir sínar og yfirburði náttúrunnar yfir mannfólkið. Í grein Juncker og Søndergårds er fjallað um afstöðu séra Jóns Prímusar til kristinnar upprisutruar sem í huga prestsins er sögð „tilraun til að koma sér hjá eða sigrast á dauðanum“, en „[r]itningarstaðurinn sem hann leitar að og finnur snýst hins vegar um það að sama afl ráði lífi og dauða, dauði og líf eigi heima í sömu hringrás“.<sup>39</sup> Séra Jón Prímus og organistinn hafa sætt sig við dauðleika sinn og vænta þess að vera áfram hluti af hinni eilífu hringrás náttúrunnar; organistinn ætlar sömu leið og blómin en séra Jón Prímus hlakkar til að „deya frá þessu ábyrgðarmikla kalli og gánga í jökulinn“ (KuJ: 87).

38 Ástráður Eysteinnsson, „Í fuglabjargi skáldsögunnar: Um *Kristnihald undir Jökli*“, 174.

39 Juncker og Søndergård, „Tilraun til draumráðningar: Um *Kristnihald undir Jökli*“, 145.

Sköpunarverkið gegnir lykilhlutverki í trú séra Jóns Prímusar á almættið og hann minnir Umba á að rita það niður í skýrslu sína til kirkjuyfirvalda: „Munduð þér eftir að bóka að okkur sé frjálst gagnvart almættinu að láta það hvar sem okkur list og kalla það hvað sem við viljum?“ (KuJ: 113). Svipaða afstöðu er einnig að finna í taóismanum, en í þrítugustu og fjórðu grein *Bókarinnar um veginn* kemur fram að „Alvaldið mikla [búi] í öllum hlutum. Það er til vinstri handar, og það er einnig á hægri hönd“.<sup>40</sup> Í grein Geirs Sigurðssonar um náttúrusýn í taóisma er *dao* sagt vera „alltumlykjandi; það er jafnt ferlið í heild sem og það mynstur, sá taktur, sem einstakar verur hrærast samkvæmt“.<sup>41</sup> Þá segir Geir taóista „hafa einatt lagt mikla áherslu á „einingu manns og náttúru““ og leggur áherslu á að hvergi sé sá staður til þar sem ekki sé *dao* að finna; það er í maurum, grasi og stráum, mold og grjóti.<sup>42</sup>

Séra Jón Prímus hefur samþykkt hringrás eilífðarinnar og veit að henni verður ekki hnikað fremur en gangi himintunglanna. Eins og Juncker og Söndergård fjalla um í grein sinni hefur presturinn þá kenningu að „maðurinn [eigi] ekki að reyna að skáskjóta sér að þeim niðurstöðum sem honum þóknast sjálfum“<sup>43</sup> en þetta viðhorf kemur meðal annars fram í líkræðu séra Jóns Prímusar yfir Sýngmanni. Þar fjallar hann um tilgangslausar tilraunir mannanna til að þrjóskast við forlögunum með bænum og er þar efst í huga áður nefnt máttleysi orðanna: „Sköpunarverkið, þar með þú og ég, við erum í formúlunni, þessari hérna formúlu sem ég var að lesa; og það er eingin undankomuleið.“ (KuJ: 228).

Geir Sigurðsson fjallar í grein sinni um vanmátt orðanna í taóismanum og vísar í upphafslínur *Bókarinnar um veginn* í þýðingu Ragnars Baldurssonar: „*Dao* sem hægt er að lýsa er ekki hið varanlega *dao*. Nöfn sem hægt er að nefna eru ekki varanleg nöfn.“<sup>44</sup> Þá tekur Halldór Laxness máttleysi orðanna til umfjöllunar í ritdómi um íslenska þýðingu S. Sörensonar á *Bókinni um veginn* og segist þar sjá eftir að hafa reynt að koma taóismanum í orð í smásögunni

40 Lao-tse, *Bókin um veginn*, 41.

41 Geir Sigurðsson, „Jafngildir heimar: Um náttúrusýn í daoisma“, 121.

42 Sama heimild, 121.

43 Juncker og Söndergård, „Tilraun til draumráðningar: Um Kristnihald undir Jökli“, 145.

44 Geir Sigurðsson, „Jafngildir heimar: Um náttúrusýn í daoisma“, 119–120.

„Temúdsjín snýr heim“, en söguna skrifaði Halldór sem virðingarovott við *Bókina um veginn*: „Ég reyndi að gjalda henni þakkir ævi minnar í lítilli sögu, [...] en nú, þegar ég lít enn einu sinni á upphafsorðin, blygðast ég mín – „það taó, sem verður lýst með orðum, er ekki hið eilífa taó““.<sup>45</sup>

## 2.2 „Ég tek það gilt“

Líkt og Juncker og Søndergård fjalla um í grein sinni helgast merking málsins samkvæmt Jóni Prímusi af samkomulagi. Þetta kemur meðal annars fram í samtali þeirra Umba um merkingu orðsins „hús“:

Séra Jón: Hefur yður aldrei dottið í hug að orðið hús þýðir ekki hús og á ekkert skylt við hús?

Umbi: Ég vona að þér séuð þó séra Jón.

Séra Jón: Það er af og frá.

Umbi segir fyrst, nú vandast málið; andvarpar síðan og bætir við, hvað eigum við að taka til bragðs?

Við hörfum báðir ráðalausir útí bláinn um stund. Séra Jón segir að lokum: Ættum við ekki að gera samkomulag einsog litlu börnin þegar þau fara að leika sér? Annars gæti orðið ósamkomulag. Eigum við ekki að segja, þetta á að þykjast vera hús? Og ég á að þykjast heita séra Jón Prímus. (KuJ: 97–98)

Þannig gerir séra Jón Prímus samkomulag við Umba um ytri merkingu hlutanna, en hugtakið „samkomulag“ er honum ofarlega í huga í *Kristnibaldi undir Jökli*. Séra Jón Prímus gerir ekki eingöngu samkomulag um tungumálið heldur rís að hans mati allt líf á samkomulagi. Sú afstaða birtist til að mynda þegar hann útskýrir fyrir Umba ástæður þess að hann ætli að gera við óarðbært hraðfrystihús í sveitinni í stað þess að mæla sér mót við æskuástina Úu: „Hraðfrystihúsin verða að ganga fyrir: það er samkomulag. [...] Alt líf rís á samkomulagi. Ég hélt þér vissuð að við verðum að koma okkur saman um hvort við eigum að lifa; annars verður stríð.“ (KuJ: 295).

Hugmyndir séra Jóns Prímusar um friðsælt samkomulag birtast greinilega í samræðum hans við próf. dr. Godman Sýngmann, en

45 Halldór Laxness, „Bókin um veginn eftir Lao Tze“, 281.

Sýngmann hefur gjarnan verið túlkaður sem móthverfa Jóns Prímusar í *Kristnihaldi undir Jökli*.<sup>46</sup> Eins og kemur fram í grein Juncker og Söndergårds er Sýngmann eins konar vopnasmiður og hann má túlka sem fulltrúa „allra stríðsfélaga og bardagaþjóða“.<sup>47</sup> Afstaða hans kemur meðal annars fram í samtali þeirra Jóns Prímusar um kjarnorkusprengruna og eilíft líf þar sem doktorinn segir fólk ekki taka mark á neinu nema vopnum: „af því ég veit af reynslu að morðvopn er sá einn hlutur sem mark er tekið á hér á jörðu, – einmitt þessvegna John!“ (KuJ: 179). Jón Prímus er ósammála hugmyndum Sýngmanns en „fordæmir hann ekki frekar en aðra“.<sup>48</sup> Þó má greina töluvert háð í svörum hans við yfirlýsingum prófessorsins en sem dæmi má nefna léttúðug viðbrögð prestsins við vísindalegri ræðu Sýngmanns um „stillilögmálið“: „Mikil iðn Mundi minn, mikil iðn.“ (KuJ: 173).

Í kafla sínum um séra Jón Prímus í *Fjallvæðufólkinu* gerir Gunnar Kristjánsson sérstaklega grein fyrir þeirri íróníu sem gegnsýrir orðræðu Jóns Prímusar. Íróníuna tengir Gunnar meðal annars við fyrrnefnda vantrú séra Jóns Prímusar á orð og vísar í orð prestsins við kistulagningu Munda:<sup>49</sup> „Æ ég er laungu kominn útúrðí með bæni.“ (KuJ: 210). Samkvæmt Gunnari er framandgerving einkenni á tali séra Jóns Prímusar og hún vísar að hans mati beinlínis til „lífsafstöðu“: „Það sem virðist vera rökrétt í annarra augum, t.d. Umba, er fjarri því að vera eðlilegt í augum séra Jóns.“<sup>50</sup> Þótt séra Jón Prímus segist ekki trúa á mátt orða og tilsvör hans hljómi eins og útúrsnúningur býr djúpur boðskapur að baki þeirra. Eins og kemur fram í grein Gunnars í *Halldórstefnu* er írónían ekki sannleikur heldur getur hún verið „ein leið að sannleikanum“<sup>51</sup> og í augum séra Jóns Prímusar er sannleikurinn fyrst og fremst fyrrnefnt samkomulag. Séra Jón Prímus hefur gert samkomulag við lífið í hverri mynd og tekur það gilt sem menn á borð við Godman Sýngmann geta ekki sætt sig við. Þetta sést í ólíkri afstöðu prestsins og prófessorsins til dauðans, en meðan Sýngmann gerir árangurslausar tilraunir til eilífs lífs hlakkar séra Jón

46 Juncker og Söndergård, „Tilraun til draumráðningar: Um Kristnihald undir Jökli“, 144.

47 Sama heimild, 141.

48 Sama heimild, 141.

49 Gunnar Kristjánsson, *Fjallvæðufólkið: Um persónur í skáldsögum Halldórs Laxness*, 170.

50 Sama heimild, 172.

51 Gunnar Kristjánsson, „Liljugrös og járnningar: Um séra Jón Prímus“, 149.

Prímus til að deyja frá sínu ábyrgðarmikla kalli og „gánga í jökulinn“ (KuJ: 87).

Einna best sjást andstæðar skoðanir séra Jóns Prímusar og Godmans Sýngmanns í samtali þeirra um alheiminn og takmarkanir lífsins:

Dr. Sýngmann: Aðeins eitt skiftir máli John: tekurðu það fyrir gilt?

Séra Jón: Blóm vallarins eru hjá mér einsog sálmaskáldið kvað. Ég á það að vísu ekki, en það býr hérna; í vetur býr það í hug mínum þángaðtil það rís upp aftur.

Dr. Sýngmann: Ég tek það ekki gilt John! Það eru takmörk fyrir til-ætlunarsemi skaparans. Ég læt ekki bjóða mér að bera þennan alheim á bakinu leingur einsog það væri mér að kenna að hann er til. (KuJ: 175)

Síðar í *Kristnihaldi undir Jökli* svarar séra Jón Prímus spurningu Sýngmanns á óyggjandi hátt: „Ég tek það gilt.“ (KuJ: 182). Ólíkt prófessornum og doktornum hefur séra Jón Prímus samþykkt heiminn og tekið „guð gildan“ (KuJ: 182), en líkt og Vésteinn Ólason bendir á í grein sinni „Ég tek það gilt: Hugleiðingar um *Kristnihald undir Jökli*“ birtist gerólík grundvallarafstaða til lífsins í þessum línum.<sup>52</sup>

Í grein Juncker og Söndergårds er því lýst á hvaða hátt samkomulag séra Jóns Prímusar við lífið helst í hendur við boðskap hans um frið og hvernig sú afstaða skýrist þegar prestinum er stillt upp andspænis stríðsgrósséranum Sýngmanni:

Í persónu hans birtast í *Kristnihaldi undir Jökli* undirrætur styrjalda. Sýngmann vill ekki sætta sig við þau kjör sem manneskjan er seld undir. Hann tekur ekki sköpunarverkið gilt. [...] En sá sem hafnar sköpunarverkinu unír því ekki heldur að vera manneskja. Við hin gefnu skilyrði finnur hann sárt til vanmáttar síns og umkomuleysis. Og hatrinu á sjálfum sér fyrir þennan vanmátt og varnarleysi veitir hann útrás í stríði.<sup>53</sup>

Með þessum dæmum og fleirum færa Juncker og Söndergård rök fyrir því að *Kristnihald undir Jökli* sé „saga gegn stríði“.<sup>54</sup>

52 Vésteinn Ólason, „Ég tek það gilt: Hugleiðingar um *Kristnihald undir Jökli*“, 210.

53 Juncker og Söndergård, „Tilraun til draumráðningar: Um *Kristnihald undir Jökli*“, 143.

54 Sama heimild, 144.



*Bókin um veginn* var í upphafi rituð sem eins konar pólitísk handbók fyrir valdhafa<sup>55</sup> og hún hefur að geyma sterkan boðskap gegn hernaði. Stríðsrekstur er tengdur við græðgi stjórnenda sem þekkjá ekki „gnægð nægjuseminnar“<sup>56</sup>, en hugtökin græðgi og nægjusemi má að mörgu leyti tengja við andstæðurnar Godman Sýngmann og séra Jón Prímus. Sýngmann er táknmynd styrjalda og ófriðar í verkinu, en þegar rýnt er nánar í orðræðu hans sést að hroki prófessorsins á yfirleitt rætur að rekja til ótta og óöryggis gagnvart því sem séra Jón Prímus kallar guð eða „almætti“. Séra Jón Prímus gefur lítið fyrir kenningar Sýngmanns um yfirnáttúrulegar upprisur, en hann ber of mikla virðingu fyrir sköpunarverkinu til að gleypa við slíkum fabúlum. Í inngangi að þýðingu sinni á *Ferlið og dygðinni* útskýrir Ragnar Baldursson mikilvægi þess að horfast í augu við eigin takmarkanir: „Í stuttu máli má segja að daoistar hafni yfirborðskennndri fræðimennsku [...]. Þeir telja að raunverulegur skilningur geti einungis byggst á meðvitund um takmörk eigin þekkingar, þ.e. þekkingu sem byggir á þekkingarleysi.“<sup>57</sup> Sjálfur hefur presturinn aðeins eina teórú:

Séra Jón Prímus: Æ þetta er alt sama gutl í sama nóa. Nema á okkar tíð eru heimspekingar og prestar farnir að kalla sig hugmyndafræðinga; teórúur og trúarbrögð, en einkum þó ævintýri handa börnum eru kölluð hugmyndafræði í hverju orði. Ég hef bara eina teórúu Mundi minn.  
[...]

Séra Jón: Ég hef þá teórúu að vatn sé gott. (Kuj: 184–185)

Teoría séra Jóns Prímusar um að vatn sé gott er ef til vill ekki úr lausu lofti gripin af hálfu höfundarins, en í *Bókinni um veginn* gegnir vatnið veigamiklu hlutverki:

Í heiminum er ekkert jafn mjúkt og veikburða og vatn.  
Ekkert er samt sigurstranglegra gegn hörku og styrk,  
enda fær því ekkert haggð.

55 Geir Sigurðsson, „Jafngildir heimar: Um náttúrusýn í daoisma“, 120.

56 Laozi, *Ferlið og dygðin*, 135.

57 Ragnar Baldursson, inngangur, *Ferlið og dygðin*, 26–27.

Hið veikburða sigrar hið sterka;  
mýktin sigrar hörkuna.<sup>58</sup>

Á sama hátt má segja að séra Jón Prímus sigri Godman Sýngmann með mýktina að vopni, en þessi hugmynd um friðsamleg samskipti við andstæðinginn birtist aftur í *Bókinni um veginn* þegar fjallað er um breytni spekingsins: „Hann deilir ekki við aðra, / þess vegna getur enginn í heiminum deilt við hann“.<sup>59</sup> Þessi lífsskoðun minnir óneitanlega á organistann í *Atómstöðinni* og aðgerðir hans sem felast í pólitísku aðgerðaleysi.

Í grein Juncker og Søndergårds er fjallað um „skoðunarleysi“ séra Jóns Prímusar sem „burðarás samkomulagshugsjónarinnar“ og um leið friðarboðskaparins í *Kristnihaldi undir Jökli*:

Sá sem gengst undir grundvallarregluna um samkomulag afsalar sér um leið rétti til að berjast gegn lyginni og ranglætinu. Maður verður tam. að láta sér vel líka að grínistar reki á almenningskostnað hraðfrystihús sem aldrei bera sig. (296) Þetta mundu flestir telja vísvitað skoðunarleysi. En skoðunarleysið, óvirknin, andúðin á hvers konar baráttu er burðarás samkomulagshugsjónarinnar, og þar með friðarboðskaparins í *Kristnihaldi undir Jökli*.<sup>60</sup>

Séra Jón Prímus neitar þannig að berjast fyrir nokkurn málstað, sama hversu réttlátur sá málstaður kann að vera, en sú afstaða felur í sér algera andstöðu við vígbúnað í nafni friðar. Að mati Juncker og Søndergårds er presturinn þar af leiðandi málsvari rammpólitískrar og róttækrar friðarstefnu.<sup>61</sup>

### 3. Samantekt

Ferli himinsins auðgar án þess að skaða.

Ferli spekingsins felst í aðgerðum án átaka.<sup>62</sup>

58 Laozi, *Ferlið og dygðin*, 203.

59 Sama heimild, 77.

60 Juncker og Søndergård, „Tilraun til draumráðningar: Um Kristnihald undir Jökli“, 149.

61 Sama heimild, 149.

62 Laozi, *Ferlið og dygðin*, 209.

Svo hljóða síðustu línur *Bókarinnar um veginn*, eða *Ferlisins og dygðarinnar*, en „veraldarferlið“ og „aðgerðir án átaka“ má segja að séu tvær grundvallarhugmyndir í heimspeki og lífssýn bæði organistans og séra Jóns Prímusar. Í ummælum organistans um „blómin ófeigu“ í bókarlok má greina viðhorf til náttúrunnar sem á sér hliðstæðu í hinni taóísku hugmynd um eilíft ferli veraldarinnar, en organistinn sér lífið í stærra samhengi en aðrar persónur *Atómstöðvarinnar* og telur manneskjuna á engan hátt æðri öðrum lífverum. Þá lítur hann ekki á líf og dauða sem andstæður heldur sem tvær hliðar sama ferlis. Sams konar afstöðu má greina í hugmyndum séra Jóns Prímusar um sköpunarverkið, en samkvæmt honum er birtingarmynd almættisins helst að finna í hinum ýmsu fyrirbærum náttúrunnar. Að mati séra Jóns Prímusar eiga „orð orð orð“ og „sköpun heimsins“ (KuJ: 107) ekkert sammerkt og því tekur hann þögn jökulsins og blístur fuglanna fram yfir mannlegt mál. Þá hlakkar hann til að deyja frá sínu ábyrgðarmikla kalli og „ganga í jökulinn“ (KuJ: 87), en samkvæmt taóismanum hættir manneskjan líkt og önnur fyrirbæri „að vera til í núverandi formi og hverfist þá inn í hina miklu og gegndarlausu umbreytingu sem veraldarferlið er“.<sup>63</sup>

Að vissu leyti lifa organistinn og séra Jón Prímus í anda hinna taóísku spekinga; þeir eru einsetu- og meinlætamenn sem hafa dregið sig út úr „skarkala heimsins“<sup>64</sup> og lifa í samræmi við boðskap *Bókarinnar um veginn* um ástundun aðgerðaleysis og framtakslausar framkvæmdir.<sup>65</sup> Þrátt fyrir kyrrlátt viðmót organistans má greina sterkan tón róttækni og upplausnar í orðræðu hans, en hún hefur oftast en ekki að geyma óvægna gagnrýni á hið rótgróna borgaralega síðgæði. Byltingu sína boðar organistinn þó ekki með háværum upphrópunum heldur þvert á móti með friðsælu fasi og kyrrsetulífnaði. Bæði organistinn og séra Jón Prímus hafa á sinn hátt sagt sig úr lögum við mannlegt samfélag en í stað þess að brjóta reglur þjóðfélagsins lifa þeir í sátt við þær. Orðræða séra Jóns Prímusar í *Kristnihaldi undir Jökli* er víða gegnsýrð af íróni en á bak við góðlátlegt háðið skín afstaða sem felst í óbilandi umburðarlyndi og auðmýkt gagnvart sköpunarverkinu. Séra Jón Prímus tekur lífið gilt ásamt

63 Geir Sigurðsson, „Jafngildir heimar: Um náttúrusýn í daoisma“, 112.

64 Ragnar Baldursson, inngangur, *Ferlið og dygðin*, 19.

65 Laozi, *Ferlið og dygðin*, 171.

mannlegum takmörkunum þess og verður í kjölfarið boðberi friðar í *Kristnibaldi undir Jökli*. Samkomulagshugsjón séra Jóns Prímusar og stjórnleysishugmyndir organistans má hvort tveggja tengja við taóismann og grundvallarrit hans, *Bókina um veginn*. Þar er að finna sterkan boðskap gegn stríði og græðgi, en ritið var upphaflega samið sem eins konar pólitísk handbók fyrir valdhafa.<sup>66</sup> Þá var taóisminn í „alþýðlegri útfærslum sínum“ oftast en ekki „byltingarhvati“ sem kynti undir bændauppreisnir.<sup>67</sup>

Í húsi organistans sitja „glæpamenn og lögregla við eitt borð“ (A: 119) en undir Jökli stritar séra Jón Prímus myrkanna á milli við að járna hesta. Líkt og organistinn ber hann ómælda virðingu fyrir öllu lífi og afstaða hans til hins eilífa ferlis veraldarinnar ber fyrst og fremst vott um traust og auðmýkt. Presturinn og organistinn tala báðir fyrir pólitískum skoðunum sínum í *Atómstöðinni* og *Kristnibaldi undir Jökli* en róttækar hugmyndirnar boða þeir með byltingu án baráttu og boðskap án predikana. Lífsafstaða þeirra felst einkum í einlægum mannkærleik og óþrjótandi umburðarlyndi, lotningarfullri virðingu gagnvart sköpunarverkinu og hinni taóísku hugmynd um „dygð án dygða“.

## HEIMILDIR

- Ármann Jakobsson. „Nietzsche í Grjótaþorpinu: Siðferði manns og heims í Atómstöðinni“, *Andvari* 127, 1 (2002): 127–142.
- Ástráður Eysteinnsson. „Í fuglabjargi skáldsögunnar: Um *Kristnibald undir Jökli*“. Í *Halldórsstefna: 12. – 14. júní 1992*, ritstýrt af Elínu Báru Magnúsdóttur og Úlfari Bragasyni, 171–185. Reykjavík: Stofnun Sigurðar Nordals, 1993.
- Dagný Kristjánsdóttir. „Herstöðin Ísland“. Í *Íslensk bókmenntasaga IV*, ritstýrt af Guðmundi Andra Thorssyni, 455–476. Reykjavík: Mál og menning, 2006.
- Geir Sigurðsson. „Jafngildir heimar: Um náttúrusýn í daoisma“. *Ritið* 10, 3 (2010): 117–129.
- Gunnar Kristjánsson. „Liljugrös og járningar: Um séra Jón Prímus“. Í *Halldórsstefna: 12. – 14. júní 1992*, ritstýrt af Elínu Báru Magnúsdóttur og Úlfari Bragasyni, 146–156. Reykjavík: Stofnun Sigurðar Nordals, 1993.
- \_\_\_\_\_. *Fjallvæðufólkið: Um persónur í skáldsögum Halldórs Laxness*. Reykjavík: Mál og menning, 2002.

66 Geir Sigurðsson, „Jafngildir heimar: Um náttúrusýn í daoisma“, 120.

67 Sama heimild, 118.

- Hallberg, Peter. „Kristnihald undir Jökli“. Njörður P. Njarðvík þýddi. *Skírnir* 143, 1 (1969): 80–104.
- \_\_\_\_\_. „Litla bókin um sálina og Halldór Laxness“. *Tímarit Máls og menningar* 23, 2 (1962): 119–131.
- \_\_\_\_\_. *Verðandi-bókin um Halldór Laxness*. Reykjavík: Helgafell, 1955.
- Halldór Laxness. „Bókin um veginn eftir Lao Tze“. *Tímarit Máls og menningar* 5, 1 (1942): 281–284.
- \_\_\_\_\_. *Atómstöðin*. 2. útgáfa. Reykjavík: Helgafell, 1961.
- \_\_\_\_\_. *Kristnihald undir Jökli*. Reykjavík: Helgafell, 1968.
- \_\_\_\_\_. Formálsorð, *Bókin um veginn* (4. útgáfa) eftir Lao-tse, 5–11. Reykjavík: JPV útgáfa, 2016.
- Juncker, Beth og Bent Sønnergård. „Tilraun til draumráðningar: Um Kristnihald undir Jökli“. Vésteinn Ólason þýddi. *Skírnir* 149, 1 (1975): 132–164.
- Lao-tse. *Bókin um veginn*. 4. útgáfa. Jakob J. Smári og Yngvi Jóhannesson þýddu. Reykjavík: JPV útgáfa, 2016.
- Laozi. *Ferlið og dygðin*. 2. útgáfa. Ragnar Baldursson þýddi. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2015.
- Ólafur Jónsson. „Í heimi sagnamanns: Athugasemdir á afmælisári“. *Skírnir* 146, 1 (1972): 65–88.
- Ragnar Baldursson. Inngangur, *Ferlið og dygðin* eftir Laozi, 9–30. Reykjavík: Hið íslenska bókmenntafélag, 2015.
- Vésteinn Ólason. „Ég tek það gilt: Hugleiðingar um Kristnihald undir Jökli“. Í *Afmælisrit til Steingríms J. Þorsteinssonar*. Í ritnefnd sátu Aðalgeir Kristjánsson og fleiri, 205–224. Reykjavík: Leiftur, 1971.

## ÚTDRÁTTUR

## „Organsláttur lífsins“ og blístur almættisins Organistinn og séra Jón Prímus í taóísku ljósi

Víða á höfundarferli Halldórs Laxness má greina áhrif frá *Bókinni um veginn*, en meðal skáldsagnapersóna sem mótast að töluverðu leyti af taóisma eru organistinn í *Atómstöðinni* (1948) og séra Jón Prímus í *Kristnibaldi undir Jökli* (1968). Á ýmsan hátt lifa organistinn og séra Jón Prímus í anda hinna taóísku spekinga; þeir eru einsetu- og meinlætamenn sem hafa dregið sig út úr „skarkala heimsins“ og lifa í samræmi við boðskap *Bókarinnar um veginn* um dygðugt aðgerðaleyfi. Þá samræmist náttúrusýn þeirra hugmyndum taóismans um hið eilífa ferli veraldarinnar sem allar verur umbreytast innan. Orðræða organistans um „blómin ófeigu“ á sér einkum hliðstæðu í náttúruhugmyndum taóismans og sú skoðun séra Jóns Prímusar að almættinu megi finna „sæti hvar sem er; í hverju sem er“ kallast á við skilning *Bókarinnar um veginn* á hugtakinu „dao“. Áhrifa frá taóismanum gætir einnig í stjórnleysishugmyndum organistans, en þær fela oftast en ekki í sér róttæka gagnrýni á hið borgaralega siðgæði. Þá á friðar- og samkomulagshugsjón séra Jóns Prímusar hljómgrunn í taóismanum og boðskap *Bókarinnar um veginn* gegn stríði og græðgi. Organistinn og séra Jón Prímus tala hvor fyrir sínum pólitíska málstað í *Atómstöðinni* og *Kristnibaldi undir Jökli* en lífssýn sína boða þeir fyrst og fremst með óbilandi umburðarlyndi og hinni taóísku hugmynd um „dygð án dygða“.

*Lykilord:* Halldór Laxness; Kristnihald undir Jökli; Atómstöðin; íslensk bókmenntasaga; taóismi/daoismi

ABSTRACT

“The Organ-Play of Life” and the Whistling  
of the Almighty  
The Organist and Pastor Jón Prímus  
in a Taoist Light

The organist in Halldór Laxness’s *The Atom Station* (1948) and pastor Jón Prímus in *Under the Glacier* (1968) are both fictional characters who are under the influence of Taoism. In various ways, the organist and pastor Jón Prímus live in the spirit of the Taoist sages; they are hermits and ascetics who live according to *Tao Te Ching’s* message of virtuous inactivity. Their view of nature conforms to Taoist ideas about the eternal process of the world within which all beings are transformed. The organist’s speech about the “immortal flowers” has a counterpart in Taoist ideas of nature and pastor Jón Prímus’s opinion that the Almighty can be located “anywhere at all, in anything at all” refers to *Tao Te Ching’s* idea of the term “dao”. Influences from Taoism can also be seen in the organist’s anarchic ideas which often involve a radical critique of bourgeois morality. Pastor Jón Prímus’s ideal of peace and harmony has a counterpart in Taoism and *Tao Te Ching’s* message against war and greed. The organist and pastor Jón Prímus both speak for their political cause in *The Atom Station* and *Under the Glacier*, but they preach their vision of life primarily through unwavering tolerance and the Taoist idea of virtue without virtue.

*Keywords:* Halldór Laxness; The Atom Station; Under the Glacier; Icelandic literature; Taoism/Daoism